
Роман Подкур

**ПАРАМЕТРИ ОПИСУ АДМІНІСТРАТИВНО-
ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОДИНИЦІ УСРР–УРСР
У ДОКУМЕНТАХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ
БЕЗПЕКИ
В 1920-х – НА ПОЧАТКУ 1930-х рр.**

Проблема «можливого впливу спецслужб» на політико-економічні процеси в державі значною мірою заполітизована. Звичка представляти алогічні дії державних лідерів як інспіровані керівництвом спецслужби стала нормою ще за радянських часів. ореол таємничості, можливість залучення «необмежених» адміністративних, матеріальних і фінансових ресурсів створювали величезну кількість міфів, домислів, гіпотез. Уявлення про всесильність органів держбезпеки набуло аксіоматичних ознак не лише серед громадськості, але й у науковому середовищі.

Результатом таких поглядів стали книги й статті, в яких, нехтуючи принципами наукової критики, на широкий загал виносилися поспішні судження, засновані на окремих спогадах, чутках та припущеннях. Іноді для створення необхідної громадської думки спецслужби відкривали «завісу таємничості», дозовано надаючи певну інформацію. Однак вона або розчинялася серед численних міфів, або ж інтерпретувалася відповідно до «міфологічних аксіом». Розсекречені в період незалежної України документи колишніх радянських спецслужб розкрили реальні масштаби втручання їх співробітників у різні сфери життя суспільства.

Протягом 1920-х – початку 1930-х рр. партійно-державне керівництво СРСР перетворило органи державної безпеки на інструмент вирішення нагальних політичних та соціально-економічних проблем. Це зумовлювалося, по-перше, чіткою ідеологічною спрямованістю спецслужб; по-друге, їх жорсткою централізацією й військовою дисципліною; по-третє; наявністю комплексної організаційної структури (включала, окрім оперативних підрозділів, управління, що реалізовували масштабні економічні проекти, здійснювали контролюючі функції в окремих галузях господарства тощо); по-четверте, елітарністю та корпоративністю кадрового складу, підготовленого до дій в екстремальних ситуаціях.

Одним із центральних завдань ВНК–ВУНК, ОДПУ СРСР – ДПУ УСРР був збір та аналіз політико-господарської інформації щодо областей колишньої Російської імперії, яка дозволяла вищому

партійно-державному керівництву країни орієнтуватися у суспільно-політичних та економічних процесах. Цей інформаційний потік функціонував паралельно з офіційними каналами (довідні записки регіональних партійних комітетів і виконавчих органів влади).

Коло споживачів інформації щодо політико-економічної ситуації в регіоні

Керівники органів держбезпеки постійно доповідали на засіданнях політбюро РКП(б)–ВКП(б) та КП(б)У про окремі політико-економічні й соціальні тенденції розвитку радянського суспільства. Так, з інформаційними повідомленнями на засіданнях політбюро, оргбюро, секретаріату ЦК РКП(б) і пленумах ЦК партії часто виступав голова ВНК–ДПУ–ОДПУ Ф.Дзержинський¹. Він закликав голів і співробітників місцевих НК «тримати губками в повному курсі своєї роботи, робити їм періодичні доповіді, інформувати про отримувані завдання з ВНК». Наступникові Ф.Дзержинського – В.Менжинському – також ставилося в обов'язок «робити у ЦК систематичні доповіді про найважливіші справи, які мають політичне, економічне й партійне значення»².

Таким інформаційно-аналітичним доповідним запискам надавався гриф «Цілком таємно», що зумовлювало рівень їх збереженості та вузьке коло споживачів інформації. Знайомитися з ними мав право тільки адресат, перш за все вище та місцеве партійно-державне керівництво республіки, регіону, країни. Зведення, бюлетені, довідні записки органів держбезпеки щодо політико-економічної ситуації до 1923 р. перебували в постійному розпорядженні партійних і радянських інстанцій, згодом усі матеріали належало повертати в місцеві апарати ДПУ. Губернські та окружні відділи ДПУ УСРР неодноразово зверталися до губкомів КП(б)У: «Нами вам щомісяця направляються політичні огляди, які є вичерпними. Разом із тим, просимо повертати всі раніше надіслані вам доповіді й зведення, які, відповідно до вказівки центру, після їх використання вами повинні перебувати тільки в нас»³.

Наприкінці 1925 – на початку 1926 рр. ЦК ВКП(б) ухвалив заходи щодо вдосконалення режиму використання та зберігання секретних документів ОДПУ СРСР. Серед іншого наголошувалося: «Надалі по використанні акуратно повертати в ДПУ їхні огляди та зведення не пізніше 1,5 місяців із дня отримання»⁴. Було встановлено такий по-

¹ Див., зокрема: Ф.Э.Дзержинский – председатель ВЧК – ОГПУ. – Москва, 1977. – С. 154, 238.

² Из истории ВЧК: 1917–1921 гг.: Сб. док. – Москва, 1958. – С. 400.

³ Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: Источниковедческий анализ. – Тернополь, 2010. – С. 193.

⁴ Там же. – С. 194.

рядок роботи з матеріалами: при надходженні в окружний комітет партії їх приймав завідувач загальним відділом і направляв через секретний журнал завідувачеві інформаційним підвідділом під його особисту розписку; останній інформував завідувача організаційно-інструкторським відділом і секретаря окружкому про найбільш важливі моменти, встановлені місцевим апаратом ДПУ. Очевидно, конспірація в даному випадку диктувалася політичними мотивами, агентурні відомості в матеріалах 1920-х рр. практично відсутні. Витік інформації з документів, які фіксували стан речей у державі, міг завдати шкоди офіційній пропаганді.

Найчастіше до виконавчих комітетів надходила чекістська інформація стосовно економічного стану губерній (повітів, округів), про прибуття та облік «політично неблагонадійного елемента», роботу різних установ, відомств, про негативну поведінку окремих керівників, боротьбу з бандитизмом. Матеріали за підписом керівників чекістських підрозділів і з обмежувальним грифом адресувалися, зазвичай, головам виконкомів (з'їздів рад, президій).

Підготовка інформаційно-аналітичних матеріалів у 1920-х рр. провокувала певні конфлікти між апаратом ДПУ та місцевим партійно-державним керівництвом. Розуміючи, що органи державної безпеки мають власний інформаційний канал на лідерів СРСР та УСРР, функціонери на місцях намагалися контролювати зміст інформаційно-аналітичних доповідних записок. Деякі губкоми КП(б)У ухвалювали рішення, що зобов'язували співробітників відділів ДПУ УСРР «про зміст усіх надісланих у центр доповідей заздалегідь інформувати секретаря губкому і голову губвиконкому, а також просити ЦК КП(б)У звернути увагу ДПУ України на необхідність скорочення кількості доповідей»⁵.

Структурні підрозділи ВНК–ДПУ–ОДПУ СРСР і УСРР зі збору й аналізу політико-економічної інформації

Організація інформаційних підрозділів місцевих апаратів ВНК (відділення, бюро, столи) розпочалася у січні – лютому 1918 р. Інформація, яку збирали та узагальнювали співробітники органів держбезпеки щодо політико-економічної ситуації в підлеглий губернії, направлялася до інгороднього відділу ВНК, який було створено 18 березня 1918 р. У його складі функціонувало інформбюро, співробітники котрого аналізували доповідні записки, підготовлені на основі як відкритих, так і агентурно-оперативних джерел⁶.

⁵ Там же. – С. 192.

⁶ Лубянка: Органи ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ: Справочник. – Москва, 2003. – С. 15.

Згідно з ухвалою III Всеросійської конференції надзвичайних комісій (1–3 червня 1919 р.), обов'язки зі збору політико-економічної інформації покладалися на секретний відділ ВНК та секретно-оперативні відділи губНК⁷.

Становлення інформаційно-аналітичної лінії в діяльності ВНК гальмувалося відсутністю підготовлених кадрів. Здебільшого малоосвічені співробітники на місцях не володіли навичками збору та первинного аналізу великих масивів інформації. З огляду на це секретний відділ ВНК у липні та жовтні 1919 р. підготував інструктивно-методичні циркуляри для місцевих апаратів. Керівництво секретного відділу ВНК особливо наголошувало на визначенні типових фактів, тенденцій у політико-економічному розвитку адміністративно-територіальної одиниці, «опуклої картини загального стану губернії»⁸.

Паралельно інформація про підзвітну територію концентрувалася в особливому й транспортному відділах ВНК. Однак вона відіграла роль політико-економічного фону для агентурно-оперативної ситуації у військових частинах, підрозділах прикордонників, на транспортних вузлах, підприємствах, залізницях тощо.

На формування організаційно-штатної структури інформаційної діяльності ВНК–ВУНК впливала поточна ситуація у країні. Після ліквідації зовнішніх фронтів громадянської війни, навесні 1921 р. більшовицька влада (як радянської Росії, так і УСРР) зіткнулася з широким повстанським рухом, економічною кризою та діяльністю «непролетарських» партій і громадських організацій. Значна територія країни, суттєві регіональні відмінності, відсутність міцної владної вертикалі, наявність в органах виконавчої влади представників різноманітних політичних партій (а це зумовлювало різні інтерпретації постанов РКП(б) – КП(б)У та уряду) стали факторами, що заважали вищому більшовицькому партійно-державному керівництву виробити комплекс політичних, економічних і каральних заходів для утримання на владному Олімпі. Лідерам РКП(б) потрібна була всебічна й детальна інформація про основні тенденції громадсько-політичного та економічного життя колишніх областей Російської імперії.

13 березня 1921 р. Ф.Дзержинський підписав адресовану головам губвиконкомів і губернських НК шифротелеграму, якою зобов'язував голів губНК тримати постійний зв'язок із Центром та надсилати повну інформацію про ситуацію в губернії. Ключовим моментом у створенні інформаційної системи ВНК–ВУНК стала циркулярна телеграма головам губвиконкомів та секретарям губкомів за підписом

⁷ Див.: Архив ВЧК: Сб. док. / Отв. ред. В.Виноградов, А.Литвин, В.Христофоров; сост. В.Виноградов, Н.Перемышленникова. – Москва, 2007. – С. 115–134.

⁸ «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1924–1934 гг.). – Т. 1. – Москва, 2001. – С. 35.

голови ВЦВК М.Калініна та секретаря ЦК РКП(б) М.Крестинського від 17 березня 1921 р. про передачу кожного тижня всієї інформації щодо політико-економічної ситуації в губернії у Центр через губНК⁹.

Для координації інформаційного потоку та в розвиток згаданого циркуляру, згідно з телеграмами Ф.Дзержинського та Г.Ягоди, у губерніях створювалися трійки державної інформації у складі начальника інформаційного підрозділу губНК, голів губвиконкому та губкому партії. Зведення з більшості губерній повинні були надсилатися, зокрема, з повноважного представництва ВНК на Закавказзі та Південному Сході Росії – по понеділках і четвергах, із ВУНК – по вівторках та п'ятницях, повноважного представництва ВНК Сибіру й Киргизії – по середах і суботах, а з Туркестану – лише один раз на тиждень, у середу. Існував і зворотний зв'язок. Інформаційно-аналітичний бюлетень про ситуацію в радянських республіках ВНК направляла за 50 адресами. Окрім вищого партійно-державного керівництва радянської Росії зведення надсилалися у Харків, Мінськ, Гомель і Ташкент¹⁰.

Якщо спочатку інформаційно-аналітичні записки готували співробітники секретного та оперативного відділів, то, згідно з наказом керуючого справами ВНК №75 від 28 березня 1921 р., на основі відділення обробки матеріалів оперативного відділу було створено інформаційний відділ (далі – ІНФВ) із безпосереднім підпорядкуванням начальникові секретно-оперативного управління ВНК¹¹. Відповідні структурні зміни відбулися в регіональних апаратах органів державної безпеки РСФРР та УСРР.

Спочатку у структурі ІНФВ планувалися наступні підрозділи: секретаріат, відділення обробки матеріалів, військової цензури й літературне. Але в подальшому визначилася тенденція до конкретизації інформації та її видів (державна, відомча, для преси, для керівництва ВНК тощо). У результаті станом на 1922 р. ІНФВ мав три відділення – державної, секретної й іноземної інформації¹². Таким чином, сконцентрувавши всі інформаційні потоки в ІНФВ, співробітники органів держбезпеки мали змогу аналізувати політико-економічну ситуацію в конкретних губерніях, республіках за тривалий час (місяць, квартал, півріччя, рік), визначаючи основні тенденції поточного життя регіону. Спираючись на інформаційно-аналітичні зведення ВНК–ДПУ–ОДПУ СРСР та ДПУ УСРР, більшовицькі лідери виробляли комплексні заходи щодо «радянзації» областей колишньої Російської імперії.

⁹ Там же. – С. 39.

¹⁰ Там же. – С. 40–41.

¹¹ Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ: Справочник. – С. 22.

¹² «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1924–1934 гг.). – Т. 1. – С. 43.

Наступна реорганізація інформаційної діяльності органів державної безпеки зумовлювався вже сталінською «модернізацією економіки» СРСР кінця 1920 – початку 1930-х рр. У цей період вождь та його оточення вибудували жорстку вертикаль влади, місцеві партійні комітети контролювали практично всі сторони політичного, економічного, культурного та повсякденного життя регіонів. Відтак інформаційна діяльність органів держбезпеки спрямовувалася на виявлення «осередків опору» сталінській політиці.

Згідно з наказом ОДПУ СРСР №95/54 від 5 березня 1931 р., шляхом злиття інформаційного відділу з секретним відділом та підрозділом політичного контролю було створено секретно-політичний відділ, що мотивувалося посиленням агентурно-оперативної роботи «по активних контрреволюційних елементах міста й села», необхідністю відчутного поліпшення збирання та обробки *«політичної інформації шляхом використання даних не тільки інформаційної мережі міста і села, але й даних, отриманих під час оперативної діяльності»*¹³ (курсив наш – Р.П.). Таким чином, незважаючи на розформування спеціалізованого підрозділу зі збору та обробки політико-економічної інформації щодо конкретної адміністративно-територіальної одиниці, інформаційно-аналітична складова в діяльності органів держбезпеки тільки посилилася. При аналізі тенденцій поточного життя поряд з офіційними матеріалами з партійних та державних органів активно використовувалися й агентурно-оперативні дані.

Параметри опису

адміністративно-територіальної одиниці УСРР–УРСР

Співробітники секретного відділу ВНК у серпні 1919 р. розробили два типи інформаційних зведень: «А» (політико-економічна ситуація в губернії) та «Б» (діяльність усіх НК губернії). Матеріали подавалися щотижня, тобто за 1–8, 9–15 числа місяця й т.д. Ураховуючи наші зацікавлення, основну увагу зосередимо на зведенні типу «А», яке складалося з семи розділів. Перший («Політичний стан губернії») повинен був відображати настрої серед службовців «радянського апарату», діяльність осередків «непролетарських» партій та громадсько-політичних організацій. Співробітники секретного відділу центрального апарату ВНК особливо наголошували на інформуванні про антирадянські виступи. При описі подібних фактів обов'язковим було посилення на джерело інформації. У другому розділі («Військовий стан») висвітлювалися проблеми військового будівництва й мобілізації, рівень дезертирства тощо. Наступні три розділи присвячувалися

¹³ Лубянка: Органи ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ: Справочник. – С. 49.

економічній ситуації в губернії. Зокрема, у розділі «Продовольчий стан» подавалися матеріали про ставлення сільського та міського населення до «радянської продовольчої політики», забезпечення населення продовольством, результати діяльності продзагонів. У розділі «Економічно-господарський стан» фіксувалася інформація про міське господарство, роботу комунальних підприємств, фабрик та заводів, організацію робітничого контролю на виробництві, діяльність перших раднаргоспів. Важливість залізниці як єдиного дієвого засобу комунікації в умовах загальної руйнації господарства підкреслювалася в розділі «Стан залізничного транспорту». Співробітники місцевих апаратів НК акцентували увагу на проблемах ремонтної бази, прорахунках продовольчого та вугільного забезпечення, настроях залізничників, діяльності різних тимчасових надзвичайних комісій. Шостий розділ («Загальна частина») інформував про функціонування місцевих виконавчих органів, міліції, різного роду «комісаріатів». Тут чекісти подавали важливі, на їх думку, прояви місцевого повсякденного життя. В останньому розділі зведення фіксувалася інформація про безпосередню діяльність місцевих апаратів губНК: заходи й методи боротьби з політичними опонентами більшовиків, кримінальними злочинцями¹⁴.

Висновки подавалися як графічно відокремлений підрозділ останнього розділу. Здебільшого вони мали дуже узагальнюючий характер і не завжди відбивали певні тенденції політико-економічного життя губернії, про які зазначалося у зведенні. У подальшому структура документації вдосконалювалася. Зведення «А», за висловлюванням В.Виноградова, стали контуром для наступних інформаційних матеріалів ВНК–ОДПУ СРСР¹⁵.

Зведення 1919 р. мали чимало вад («Надіслані з місць матеріали страждають відсутністю елементарної вдумливості й розуміння оточуючого середовища [...]»), а основними недоліками зведень типу «А» були «загальність» у висвітленні політичного, економічного та продовольчого стану губернії, поверхова й розпливчаста інформація без типових прикладів і аналізу, повторюваність даних, навіть неточність у географічних назвах та хронометражі подій¹⁶.

Відтак загальна тенденція вдосконалення інформаційних зведень щодо політико-економічного стану губернії полягала в конкретизації інформації, її якісної складової, своєчасності та широті охоплення фактів і явищ. Зокрема, у наступних зведеннях вимагалася висвітлення настроїв і поведінки конкретних соціальних та професійних

¹⁴ Див.: «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1924–1934 гг.). – Т. 1. – С. 33–34.

¹⁵ Там же. – С. 35.

¹⁶ Там же. – С. 35–36.

груп населення – дезертирів, різних категорій фахівців промисловості й сільського господарства, органів центрального та місцевого управління, «молодих висуванців», технічної й гуманітарної інтелігенції тощо. В окрему групу виділялися артисти, які не входили до більшовицьких культурно-просвітницьких організацій, а також торговці й кустарі.

Тенденція до розширення кола інформації отримала розвиток із виникненням трійок з державної інформації. Так, у наказі ВНК № 132 від 12 травня 1921 р. «Про порядок складання державних інформзведень» визначалася структура триденного «телеграфного зведення»: загальнополітичне становище, партійна, профспілкова й радянська робота, побут робітників, саботаж, економічний та господарський (виробничий) стан, санітарна обстановка (епідемії, рівень захворюваності на інфекційні недуги), демобілізація¹⁷.

Ситуація вимагала подальшого вдосконалення державного інформування. Протягом вересня 1921 – лютого 1922 рр. ВНК виробила дві інструкції з підготовки державних інформаційних зведень. Першу – від 14 вересня 1921 р. за підписом заступника голови ВНК І.Уншліхта – досить детально проаналізував В.Виноградов. Зазначимо лише, що документ у черговий раз підтвердив фактичне керівництво підготовкою зведень по лінії державної інформації співробітників органів держбезпеки¹⁸.

Акцентуємо увагу на «Інструкції з держінформації» від 7 лютого 1922 р. за підписом начальника ІНФВ ВНК В.Ашмаріна з трьох причин. По-перше, їх параметри оцінки політико-економічної ситуації в адміністративно-територіальній одиниці практично подібні, по-друге, у документі подано аналіз 9-місячної роботи органів держбезпеки по лінії державної інформації; по-третє, вона яскраво демонструє деталізацію параметрів політико-економічної інформації в контексті нової економічної політики.

Отже, керівництво ВНК чітко формулювало основну мету державної інформації – «інформування Центру про ступінь стійкості ситуації на місцях і про проведення й зміцнення на місцях нашої політики». Відтак в основу державної інформаційної роботи мало бути покладене висвітлення політичного стану даного району й виявлення економічних причин, які впливають на його зміну, а також висвітлення ступеня успішності проведення у життя найголовніших заходів радянської влади як у політичній, так і економічній областях. На думку чекістів, «детальне висвітлення цих питань повинно, по суті, подати точну картину політико-економічного становища даного району. [...] перед державною інформацією по-стало завдання виявити й виділити найбільш важливі, державної

¹⁷ Там же. – С. 40.

¹⁸ Там же. – С. 40–41.

ваги, подавши їх на перший план, фактори, які мають суттєве значення для даного району та моменту»¹⁹.

Наступне завдання державної інформації, яке було особливо актуальним для лідерів РКП(б) – КП(б)У, полягало у відстеженні динаміки росту «дрібнобуржуазної стихії» серед різних груп населення. Загальна руйнація господарства змусила керівництво країни значно розширити сферу впливу приватного капіталу на економіку. Тож було важливо не лише контролювати його взаємодію з державними підприємствами, а й виявити той момент, коли «нова буржуазія» почне вимагати політичних перетворень.

Третім завданням стало «якомога повне висвітлення нового економічного розвитку районів і спостереження за проведенням у життя нашої нової економічної політики». У першу чергу наголошувалося на пильному контролі за ходом й інтенсивністю проведення політико-господарських кампаній («ударних місячників», «тижнів», «днів») та інформуванні Центру про всі обставини, які заважатимуть їх реалізації.

Повідомлення центрального апарату ВНК про прояви відвертої й «потаємної» контрреволюції, «діяльність контрреволюційних партій та угруповань, робота яких виходить за межі звичайного агентурного спостереження, набуваючи розмірів державної ваги» визначалося як четверте завдання²⁰. Наявність оперативної інформації в державних інформаційних зведеннях вірогідно стала наслідком прагнення сумістити політико-економічну ситуацію в губернії з активізацією чи придушенням «контрреволюційних угруповань». Загалом дані про діяльність оперативних підрозділів місцевих чекістських апаратів надходили до центрального апарату ВНК–ОДПУ за «лініями роботи» (секретний, особливий, контррозвідувальний відділи тощо).

Інформація у зведенні за лінією державної інформації в межах конкретної губернії розподілялася по 11 розділах. Так, у першому («Політичне становище робітників, стан промисловості: державної приватної, кустарної. Діяльність економічних нарад та ради народного господарства») вимагалося детально висвітлювати:

- настрої робітників на підприємствах усіх форм власності, їх ставлення до політико-господарських кампаній радянської влади;
- джерела та рівень продовольчого постачання, наявність відповідних фондів та запасів, норми заробітної плати й виробітку, натуроплата;
- побут робітників (житло, санітарний стан), діяльність побутових робітничих комісій, реагування органів місцевої влади;

¹⁹ Держархів Одеської області, ф. 1, оп. 1, спр. 100, арк. 1. Також див.: «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1924–1934 гг.). – Т. 1. – С. 45.

²⁰ Держархів Одеської області, ф. 1, оп. 1, спр. 100, арк. 1–2.

— випадки страйків, «бродінь», «волинок», їх причини, тривалість, відсоток учасників стосовно загальної кількості робітників, способи їх припинення;

— взаємовідносини між робітниками та заводською адміністрацією, факти використання кустарів колишніми власниками майстерень і промислових закладів.

Робота державних, приватних та кустарних підприємств аналізувалася за ступенем забезпечення паливом, сировиною, наявністю кваліфікованих робітників, рівнем продуктивності праці із зазначенням відсотку щодо минулого звітного періоду, виконанням державного замовлення, фактами саботажу «технічних спеців». При аналізі приватних підприємств статистика подавалася в порівнянні з державними. Окремим пунктом виділялася взаємодія державного виробництва з приватними, кооперативними закладами. Ефективність роботи губернських економічних нарад та ради народного господарства оцінювалася через результати обстежень підприємств, проведення орендної кампанії (кількість орендованих об'єктів, фінансова прибутковість оренди).

У розділі «Політико-економічне становище селян» передбачалося виявляти:

— настрої різних соціальних груп (куркулів, середняків, бідняків), ставлення до «радвлади, РКП(б), непу, товарообміну, кооперації, політичних органів, ступінь участі селян в їх роботі», до «ворогів радянської влади» із зазначенням цих «ворогів»²¹;

— випадки погромів, заворушень, кількість учасників, тривалість;

— діяльність сільських та волосних виконкомів, відсоток комуністів в їх кадровому складі, участь селян у виборчих кампаніях до низових сільських виконавчих органів;

— роботу посівних комітетів, наявність насіння, прагнення до зміни структури посівних площ, стан посівів, хід збиральної кампанії, урожайність;

— формування списків платників сільськогосподарського податку, факти приховування наявності сільськогосподарських машин, хід здачі податку, випадки застосування революційного трибуналу та продовольчих загонів;

— кадровий склад, поведінку співробітників місцевих продовольчих органів, стан зсипних пунктів, елеваторів, випадки масового псування продовольства та збіжжя;

— роботу комун, радгоспів, артільей, їх взаємодію з кустарями, приватниками, органами місцевої влади, оточуючим населенням, здачу продовольства за державним податком, збут вироблених товарів;

— настрої членів колективів, їх реагування на «заходи радянської влади, РКП(б), нову економічну політику»;

²¹ Там само, арк. 3.

— ставлення сільського населення до гужової повинності та податку, участь у заготівлі палива й пиломатеріалів, боротьбу з лісовими пожежами;

— взаємодію приватних організацій і контрагентів, лісозаготівельних трестів та кооперації при заготівлі палива й лісоматеріалів.

Також в інструкції яскраво простежується зацікавленість більшовицьких лідерів політичною складовою через наявність у кадровому складі кооперативних організацій колишніх членів опозиційних РКП(б) – КП(б)У партій. Вірогідно, керівництво країни вважало концентрацію тут політичних опонентів свідомим кроком, оскільки успішна робота кооперативних організацій залежала від масового залучення паїв населення. Отже, політичні опоненти «диктатури пролетаріату» отримали широку аудиторію для пропаганди власної альтернативної ідеології розвитку держави. Зокрема, в УСРР у кооперативних організаціях працювали колишні члени УПСР, УПЛСР, УКП, РСДРП(м) тощо.

У третьому розділі («Робота кооперації і стан вільного ринку») увага акцентувалася на:

— настроях членів кооперативних організацій, їх політичній орієнтації, діяльності контрреволюційних партій, популярності політичних угруповань, наявності осередків РСДРП(м), ПСР та УПСР, «діяльності буржуазних об'єднань під виглядом кооперацій, артілей»;

— «політичній фізіономії» кооперативних з'їздів, зібрань, ролі та впливу на делегатів місцевих осередків РКП(б) – КП(б)У, результатах виборчих кампаній, ставленні різних груп населення до кооперації;

— загальному темпі розвитку всіх видів кооперації, їх фінансовій спроможності, наявності товарів за специфікацією, у тому числі першої необхідності, їх кількості і попиту, співвідношенні між ринковими та кооперативними цінами;

— роботі губернських кооперативних союзів, їх політичній орієнтації, виробничій, культурно-просвітницькій діяльності кооперативів;

— інтенсивності товарообмінних операцій, наявності товарообмінного фонду, товарів, які користуються найбільшим і найменшим попитом, ставленні до товарообміну робітників, селян, обивателів;

— контрреволюційних угрупованнях, які користуються симпатіями торговців, спробах учасників вільного ринку створити організації та союзи, їх політичних настроях;

— ставленні населення до радянських грошей, «спекуляції грошовими знаками», валютою, золотом;

— регулюванні приватної торгівлі, випадках притягнення торговців до суду, динаміці цін вільного ринку.

Четвертий розділ («Політичні настрої червоноармійців і стан військових частин») подавав загальну інформацію про дислоковані на території губернії підрозділи, зокрема:

— настрої червоноармійців, їх ставлення до радянської влади, непу, випадки невдоволення, повстань, погромів, політична робота у частинах;

— взаємостосунки між червоноармійцями, комсомольцями, командним складом, політпрацівниками, військова дисципліна, відсоток дезертирства;

— продовольче та речове забезпечення, стан озброєння, спорядження, військових складів;

— санітарна ситуація та побут червоноармійців;

— демобілізація й процес поповнення частин, звільнення колишніх царських та «білих» офіцерів.

Наявність п'ятого розділу («Настрої союзної й партійної маси, робота профспілкових і партійних організацій») свідчила про намагання лідерів РКП(б) – КП(б)У детально розібратися в настроях членів низових парторганізацій і профспілок, адже саме вони відгравали основну роль у «радянзації» населення, просуванні більшовицької ідеології в маси. Основними параметрами оцінки були:

— настрої «профспілкової маси», ставлення до непу, нової тарифної політики, участь робітників у профспілках, вплив місцевих партійних осередків РКП(б) – КП(б)У;

— спроби впливу «контрреволюційних угруповань» на профспілкові осередки, діяльність «підпільних профспілок», внутріспілчанські розбіжності, конфлікти, течії, результати виборчих кампаній, випадки масового виходу з профспілки;

— поточна робота керівних органів профспілок, участь у відновленні підприємств, поліпшенні побуту, допомозі голодуючим, взаємодія з партійними і радянськими органами, кустарями та кооперацією;

— настрої членів партії, ставлення до непу, конфлікти, опозиційні групи;

— проникнення в партійні осередки контрреволюційних та буржуазних елементів, «червоний бандитизм»;

— поточна робота структурних підрозділів партійних комітетів (жінвідділи, агітвідділи), результати конференцій, з'їздів, зв'язок із масами (робітники, селяни).

Рубрики розділу «Настрої радянських службовців і радянське будівництво» схожі на попередній. Чекісти лише виділили окремо «джерела переважного постачання службовців». Вірогідно, більшовицькі лідери намагалися виробити таку систему забезпечення нової радянської бюрократії, яка б спонукала беззаперечно виконувати вказівки керівництва. Комфорт та продовольчі пайки стали засобом посилення інстинкту самозбереження функціонера, методом виховання «радянського службовця».

«Радянське будівництво» оцінювалося за параметрами інтенсивності роботи установ, їх взаємодії, фактами порушення «революційної законності», діяльністю правоохоронних органів, виконкомів та

місцевих з'їздів рад, ходом і результатами виборчих кампаній, відсотком комуністів у радянських установах. Окремо вимагалось подавати інформацію про випадки повстань, масових відмов від виконання розпоряджень органів влади, контрреволюційні та шпигунські прояви, поведінку населення, різного роду заворушення, вплив на маси духівництва й сектантів.

У цьому розділі («Робота контрреволюційних партій, організацій духівництва, сектантів. Активні прояви контрреволюційних настроїв») повторювалася інформація, що подавалася по лінії оперативних підрозділів ВНК–ВУНК, ДПУ–ОДПУ про випадки антирадянських демонстрацій, страйків, виступи членів «непролетарських» партій та громадсько-політичних організацій. Виводилися узагальнюючі дані щодо рівня кримінального бандитизму та проституції.

Наступний розділ («Санітарний стан населених пунктів і надання допомоги голодуючим») був актуальним через фактичне руйнування системи лікувально-санітарного забезпечення населення в умовах громадянської війни. Країну охопили епідемії, втрати від яких іноді перевищували кількість загиблих під час воєнних кампаній. Отже, санітарний стан губернії оцінювався за наступними параметрами:

- наявність епідемій та епізоотій, діяльність надзвичайних санітарних комісій;
- кількість медперсоналу, стан лікарень, робота водоканалу, асептизаторів, житловий фонд;
- допомога голодуючим, її збір, розміщення біженців, дітей, ставлення населення до голодуючих, діяльність нансенівської організації, АРА, помголів тощо.
- використання голоду та епідемій контрреволюційними організаціями.

У розділі «Політико-економічний стан шкільних працівників та політико-просвітницька робота» подавалися уявлення про діяльність навчальних закладів, агітпунктів, бібліотек, хат-читалень, настрої учнів, студентів, учителів і викладачів, рівень їх речового та продовольчого забезпечення, хід ліквідації неписьменності. Вимагалось виявляти спроби читання закону Божого, запровадження платного навчання.

У десятому розділі («Політико-економічний стан залізничників, робота транспорту») за стандартною вже схемою «настрої – ставлення – постачання – наявність фондів» вивчалася робота залізниці. Обов'язково вказувалися рівень виконання графіків перевезень, причини затримки вантажів.

Одинадцятий розділ був актуальним для прикордонних губерній, адже тут ішлося про стан охорони кордонів та наявність фактів контрабанди, розвідувальну політико-економічну та військову інформацію про 50-кілометрову прикордонну зону суміжної держави²².

²² Там само, арк. 1–6.

Водночас в інструкції узагальнювався 9-місячний досвід підготовки зведень. Керівництво ВНК окреслило типові помилки. Зокрема, заборонялося захаращувати документи розлогими описами повсякденного життя губернії; основу кожного повідомлення мав становити конкретний факт чи явище; автори повинні вказати причину успішності чи неуспішності розвитку процесу або події; дрібні факти слід було узагальнювати, характеризуючи проблему в губернському масштабі; недопустимими вважалися формулювання «Без змін», «Як у минулому зведенні»; недостовірні дані належало обумовити в тексті.

Наприкінці 1920-х рр. ІНФВ ОДПУ СРСР перебудував структуру інформаційних зведень щодо політико-економічного становища регіону. Сформувавши жорстку вертикаль влади, Й. Сталін та його оточення розпочали «другий комуністичний штурм»²³ – чергову спробу побудови комуністичного суспільства на засадах терору як одного з методів державного управління під час проведення колективізації, індустріалізації, «культурної революції». Вищому партійно-державному керівництву СРСР уже не було потреби вникати в тенденції розвитку кожного регіону – його цікавили процеси хлібозаготівлі, «розгортання класової боротьби», «спекуляція продовольчими товарами», результати репресивних операцій органів державної безпеки, діяльність міліції, прокуратури та суду стосовно «ворогів радянської влади». Так, у січні – лютому 1928 р. керівництво ОДПУ СРСР розіслало вказівки місцевим апаратам щодо направлення статистичних даних про репресії, порядок розгляду справ судом та позасудовими органами у вигляді термінових доповідних записок, донесень.

Одночасно співробітники ОДПУ СРСР готували так звані технічні зведення, які включали три розділи: політичні настрої селянства; хід хлібозаготівлі, «ненормальності в роботі організацій та установ»; антирадянська діяльність куркульства, різні контрреволюційні прояви щодо хлібозаготівлі. З лютого 1928 р. місцеві апарати повинні були інформувати про тенденції щодо скорочення посівних площ чи порушення сівозміни, прорахунки у справі участі виконавчих, земельних органів, сільськогосподарської кооперації в посівній і збиральній кампаніях. Телеграмою від 13 серпня 1928 р. ІНФВ ОДПУ СРСР вимагав повних даних про індивідуальні селянські податки, а з жовтня 1929 р. – про хід колективізації (не пізніше 5 жовтня) та взаємовідносини колгоспів з «оточуючим селянством» (не пізніше 15 листопада)²⁴. Ці матеріали становили основу щомісячних аналітичних оглядів ІНФВ ОДПУ СРСР – ДПУ УСРР наприкінці 1920-х рр. щодо політико-економічної

²³ Васильєв В. Сталінська революція «згори»: насилля, протидія, результати // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 36. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2010. – С. 75.

²⁴ «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1924–1934 гг.). – Т. 1. – С. 71–70.

ситуації в адміністративно-територіальних одиницях. Окрім текстової частини документ мав додатки, що іноді перевищували обсяг самого огляду. Тут подавався фактичний матеріал, статистичні таблиці, діаграми, які характеризували напрями в розвитку окремих явищ.

На початку 1930-х рр. основною тенденцією стало висвітлення «класової боротьби» в регіонах. Про це, зокрема, свідчать політико-економічні огляди начальників обласних відділів ДПУ УСРР. Для прикладу проаналізуємо типову доповідну записку керівника Вінницького обласного відділу ДПУ УСРР В.Лєвоцького від 7 березня 1932 р. про політико-економічне становище новоствореної (лютий 1932 р.) Вінницької області²⁵. Обмежившись мінімальними даними про економічну ситуацію, В.Лєвоцький детально проаналізував динаміку «контрреволюційної діяльності» осередків політичних партій та громадсько-політичних організацій у 1917 – на початку 1930-х рр.

На його думку, за «контрреволюційною засміченістю» Поділля займало одне з перших місць у республіці. Головними факторами виникнення такої ситуації В.Лєвоцький вважав відсутність пролетарських осередків, сусідство з «капіталістичними країнами, які завжди мали колонізаторські та інтервенціоністські тенденції». У першу чергу йшлося про Польщу та Румунію. Зокрема, Польща «в перші роки революції створювала умови для розвитку української контрреволюції й упровадження в куркульське середовище ідеї української дрібнобуржуазної державності». Основними її провідниками стали члени українських «непролетарських» партій (меншовики, укапісти, есери), повітові осередки яких активно діяли на Поділлі.

Посиленню державницького спрямування подільського селянства сприяло перебування у Вінниці та Кам'янці-Подільському уряду Української Народної Республіки. Частина селян добровільно чи за мобілізацією служила в арміях УНР і ЗУНР. Уенерівські урядові установи залучали до роботи місцеву інтелігенцію, функціонували органи влади, численні громадські, культурно-освітні та кооперативні товариства, що також були осередками формування українського «незалежницького» стереотипу. На думку В.Лєвоцького, ці фактори сприяли «глибокому контрреволюційному укоріненню, а також залишили багато прихильників і по сьогодні»²⁶.

Характеризуючи політичну ситуацію по районах області, начальник Вінницького обласного відділу ДПУ УСРР дотримувався наочної схеми:

— політичні вподобання та поведінка населення під час національно-визвольних змагань 1917–1922 рр.;

²⁵ Вінницька область у 1932 р. включала територію сучасної Вінницької, Хмельницької, південних районів Житомирської та 3 районів Черкаської областей. Її населення становило понад 3,5 млн осіб у 71 районі.

²⁶ Держархів Вінницької області, ф. П-136, оп. 3, спр. 8, арк. 29.

- участь у повстанському русі, підтримка місцевих отаманів;
- наявність осередків «непролетарських партій» та громадсько-політичних організацій у 1920-х рр., здебільшого міфічних типу «Подільської філії Українського національного центру», численних повстанських угруповань практично в кожному районі області;
- ставлення до суцільної колективізації 1930 р., факти спротиву процесу розкуркулювання, участь у повстаннях та «волинках», різного роду «контрреволюційні прояви»;
- осередки «релігійної контрреволюції».

Доповідна записка свідчить про цілковиту впевненість В.Левочького у широкомасштабному й організованому спротиві населення області заходам радянської влади. Зокрема, саме так характеризувалися стихійні виступи селянства в 1930 р.²⁷

Таким чином, періодичні інформаційні огляди ВНК–ВУНК, ОДПУ СРСР – ДПУ УСРР щодо політико-економічного становища є важливим джерелом дослідження історії адміністративно-територіальної одиниці в 1920-х – на початку 1930-х рр. Зважаючи на мотиви створення інформаційної мережі органів державної безпеки, можна стверджувати про достатню високий ступінь достовірності економічної інформації. Щодо політичних даних, загальних оцінок динаміки політико-економічного розвитку регіону слід зазначити, що їх первинна інтерпретація залежала від конкретного співробітника органів держбезпеки, прихильника «диктатури пролетаріату», та ідеологічних постулатів більшовицької партії. Відтак доцільно максимально застосовувати методи внутрішньої критики цього виду документів та співвідносити інформацію з іншими джерелами.

Динаміка зміни параметрів оцінки адміністративно-територіальної одиниці залежала від ступеня «радянізації» регіону, рівня контролю центром діяльності партійно-державного апарату, політичної лояльності місцевих функціонерів. Невпевненість лідерів більшовицької партії в можливостях керівників на місцях контролювати політико-економічне становище спонукала їх детально знайомитися з ситуацією в регіоні для негайної корекції негативної динаміки. Якщо в 1920-х рр. однаково важливими для партійно-державної верхівки були політична й економічна інформація, то наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. лівову частку інформаційних доповідних записок органів держбезпеки становили саме політичні матеріали, настрої соціальних груп населення, «класова боротьба» у провінції.

²⁷ Там само.